

**ЕКСПРЕСИВНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ ХАРАКТЕР
ДІЄСЛІВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (НА МАТЕРІАЛІ
ЕПІСТОЛЯРІЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)**

У статті подано аналіз дієслівних фразеологізмів, які становлять один із найпродуктивніших типів фразем епістолярію Лесі Українки, виокремлено експресивний та аксіологічний характер відповідних мовних одиниць у межах епістолярного тесту.

Ключові слова: експресивний, аксіологічний, епістолярій, дієслівні фразеологізми, конотація.

The article discusses an analysis of verbal phraseology, which is one of the most productive types of phraseological epistolyariyu Lesya Ukrainian, singled out expressive and axiological nature of the linguistic units within the epistolary test.

Key words: expressive, axiological, correspondence, verbal phraseological units, connotation.

В статье представлен анализ глагольных фразеологизмов, которые составляют один из наиболее продуктивных типов фразем эпистолярия Леси Украинки, выделен экспрессивный и аксиологический характер соответствующих языковых единиц в пределах эпистолярного теста.

Ключевые слова: экспрессивный, аксиологический, эпистолярий, глагольные фразеологизмы, коннотация

Фразеологічні одиниці – це один із засобів, що характеризують епістолярний текст. У сучасному мовознавстві приділяють значну увагу питанням фразеології, тому проблема дослідження вербальних фразем епістолярію Лесі Українки є актуальною. За останні десятиліття ХХ ст. слід назвати роботи Л.Г. Авксентьєва, С.П. Александрової, М.Ф. Алефіренка, Н.Д. Бабич, О.С. Юрченка, які досліджували фразеологічні одиниці.

Вивчення фразеологічних явищ дає змогу тлумачити різноманітні мовні процеси, крім цього давати оцінку явищам та предметам об'єктивної дійсності. "Фразеологічні явища втручаються в сувору ієрархію мовних рівнів, які, звичайно, подаються як замкнені в собі підсистеми мови, порушують регулярний автоматизм взаємодії деяких із них, справляють вплив на історичний рух словникового складу, а почасти типових конструкцій мови" [4, с. 7].

Мета нашого дослідження – проаналізувати вербальні фразеологічні одиниці, використані в епістолярії Лесі Українки, з'ясувати рівень експресії цих одиниць та визначити характер аксіології відповідних фразем. Відомо, що оцінка виникає на ґрунті порівняння. Порівняльна оцінка обов'язково зумовлена діяльністю. Вона повинна вибрати із ряду предметів декілька, зіставити їх і, як результат, – оцінити. Для цього не обов'язково заглиблюватися в якесь конкретне поняття, а варто лише вибрати ті елементи, які нас цікавлять. "Мета оцінних висловлювань полягає в тому, щоб виражати емоції та ставлення, хвалити чи сварити, лестити чи ганьбити, рекомендувати чи радувати, віддавати накази чи керувати" [3]. Для оцінки явища, предмета, якостей людини маємо вибрати найбільш суттєве та необхідне. Крім оцінки, важливими є вияв експресії та емоції. В.М. Телія акцентує увагу на тому, що "емотивність є одним з параметрів експресивної функції, при цьому переважну більшість експресивно забарвлених найменувань становлять продукти метафоричного смислотворення" [5, с. 29]. Фразеологічним одиницям (далі - ФО) це теж властиве, оскільки вони можуть набувати метафоричного переосмислення, давати оцінку людям, явищам, предметам тощо. В епістолярному тексті така оцінка є досить важливою, оскільки співрозмовник знаходиться на певній відстані та інформація, яку він одержує, повинна бути не лише зрозумілою, але й викликати відповідні почуття та емоції.

Для аналізу фразеологізмів важливою є класифікація, яка зазвичай відбувається за формально-граматичними ознаками їхнього стрижневого компонента. Деякі дослідники орієнтуються на власне семантичні особливості ФО [1, с. 42]. В

епістолярній спадщині Лесі Українки представлені різні розряди фразеологізмів і за семантичними, і за лексико-граматичними ознаками. Стилiстична роль цих одиниць досить вагомa, оскільки вони експресивно насичені та емоційно багаті. Найбільш детальною є класифікація, подана у дослідженні С.А. Ганжі. Дослідниця виокремлює такі лексико-граматичні розряди фразем: субстантивні, ад'єктивні, вербальні, адвербіальні та інтер'єктивні [2]. Нашу роботу присвячено дієслівним фраземам.

Дієслівні (вербальні) фразеологізми об'єднані загальним значенням дії і мають ті самі граматичні категорії, що й дієслова, тобто категорії особи, числа, стану, часу, виду, а в певних випадках – роду. В епістолярних текстах Лесі Українки представлено вербальні ФО, які вжито для характеристики, оцінки та ознак предметів, тобто зазвичай експресивні.

Найуживаніша структурна модель цього типу фразем – **дієслово + іменник в усіх непрямих відмінках (з прийменником чи без нього) (V + N) або (V + прийменник + N)**. У листах письменниці такі конструкції поширені займенниками (присвійними, означальними, особовими), а також прикметниками, що дає можливість подати більш детальну характеристику явищам і предметам. Такі моделі також можуть містити зіставну або порівняльну конструкцію. Місце дієслова у таких конструкціях не визначено, тобто воно може стояти у пре-і постпозиції, що не впливає на семантику фразеологізму, але іноді значно посилює експресивність ФО.

Епістолярій письменниці містить значну кількість безприйменникових ФО, частина яких зафіксована у двотомному фразеологічному словнику за редакцією Білоноженка (ФСУМ), хоча трапляються й такі, які можна вважати оказіональними або трансформованими. Безприйменникові фраземи можна поділити на групи (іменник при дієслові стоїть у формі різних відмінків):

1) дієслово + іменник у знахідному відмінку: *"багато, а писати мушу коротко, се дуже врізує крила всякій ліриці"* [8, с. 99]; *"... вже ж я "пробила лід" оцим листом"* [9, с. 100]; *"Я не сподівалась, що тобі, Микосю, найлегша буде грецька мова, - об неї*

багато гімназистів зуби ламають" [8, с. 50]; "Дозвольте намилити Вам голову за се" [7, с. 304; 7, с. 142]; "Хтось все трохи не має часу, а трохи гави ловить ..." [9, с. 54]; "Більш там воду товкли, ніж діло робили" [7, с. 273]; "Ви сказали, що дійсно мусили скрутити голову" планові ..." [9, с. 13]; "... знала, що тут нічого не зроблю, а битиму байдики увесь час ..." [7, с. 78];

2) дієслово + іменник у називному відмінку: "Се, певне, світ перевертається, чи що?" [9, с. 246]; "Пора б уже і додому, - та ще "гріхи не пускають"" [8, с. 36]; "... а далі вже й на інформацію рука не знялась" [9, с. 137];

3) дієслово + іменник у родовому відмінку: "Наша кна-кна всіх одвідала, не показала себе такою свинею, як Самійленко, що сидить тут вже котрий день і нікуди носа не показує" [7, с. 201]; "... аби ніхто собі даремне крові не псував ..." [7, с. 379]; "Хтосічок нехай тим голови і душі не сушить" [9, с. 81]; "Ти, певне, чув або читав, як "Правда" "собак вішає" на "Січ" і "січовиків ..." [7, с. 88; 7, с. 153; 7, с. 147-148]; "... я Вас люблю і бажала б Вам справді "неба прихилити", та тільки не знаю, як се зробить" [8, с. 237]; "Багато тут і англічан ... штивні, носа деруть" [8, с. 330]; "Присмно теж, що Сікорському "косвенным образом" носа втерли віденські лікарі" [7, с. 408]. Граматична форма іменника суттєво не впливає на експресивність фраземи, але всі вони є аксіологічними. Часто такі фраземи не зафіксовані у словнику: **пробила лід**, **гріхи не пускають** та інші. Вони набули в епістолярії Лесі Українки певних видозмін зазвичай граматичних: **врізує крила** (за словником – **підрізати крила** [6, с. 639]); **рука не знялась** (у словнику відповідно – **рука не здійсмається** [6, с. 765]); **крові не псував** (**псувати кров** [6, с. 715]). Видозмінені фразеологізми допомагають письменниці увиразнити епістолярний діалог, надати йому емоційності і таким чином сприяти подальшому спілкуванню.

Деякі ФО цієї структурної моделі утворюють синонімічні ряди з іншими фраземами чи лексемами: **покарати** – **зіпсувати**, **скрутити голову**, **намилити голову**; **бути без діла** – **байдикувати** – **гави ловити** – **бити байдики**. Такі стійкі сполучення можуть мати оцінне значення: **товкти воду**, **втерти носа** (**показати** або **довести свою перевагу над ким-небудь**,

перевершити кого-небудь у чомусь – позитивна оцінка діяльності певного кола людей, зокрема лікарів [6, с. 157]), *бити байдики* (*бути без діла, весело проводити час* – негативна оцінка вчинків, дій людей (у листах часто оцінка власних дій, що є свідченням вимогливості до себе) [6, с. 23]), *носа дерти* тощо. Зазвичай, неабиякої ролі набуває епістолярний контекст, який зумовлює добір відповідного фразеологізму. Існують ФО, у яких наявність однієї і тієї ж лексеми у сполучі з різними дієсловами зумовлює не лише відмінну семантику, наприклад: *дерти носа* – "зазнаватися" [6, с. 123]; *вішати носа* – "сумувати" [6]; *не показувати носа* – "не приходити, не з'являтися куди-небудь" [6, с. 664]; *втерти носа* – "довести свою перевагу" [6, с. 157], але й часто однакову оцінку (вони всі негативно забарвлені). В іншому ряді фразеологізмів з однаковими лексемами: *голову сушити* – "напружено думати над чимось" [6, с. 871]; *намилити голову* – "покарати кого-небудь за якусь провину" [6., с 529]; *скрутити голову* – "убити, знищити кого-небудь" [6, с. 821] значення ФО теж не тотожне, але оцінка однакова – негативна.

Фразеологізмам структурного типу **дієслово + іменник (V + N)** притаманні різні види експресивності. Якщо фраземи *вуха в'януть, гнітити каменем, задати шику, гріхи не пускають, собак вішати, носа дерти* містять лексеми, які наділені експресивністю "за природою", то фраземи на зразок: *кров псувати, намилити голову, пробити лід, пустити коріння, зуби ламати, тави ловити* та інші набувають експресивного значення у контексті і, відповідно, перша група фразем належить до інгерентної експресивності (внутрішньо притаманна лексемі або мовному знакові), а друга група – до адгерентної (набута у контексті).

В епістолярних текстах Лесі Українки представлено фраземи аналогічного структурного типу, але з прийменниками, займенниками і прикметниками (що пов'язані з іменниками), які доповнюють емоційно-експресивний зміст фразеологізмів. Моделі таких ФО мають вигляд: **дієслово + прийменник + іменник (V + прийменник + N) або дієслово + займенник + іменник (V + Pr + N)**, при цьому вони можуть набувати, крім різних граматичних форм ще й відмінного експресивного

навантаження: "Воріженьки нехай не дуже-то брешуть, бо єсть тут тепер такі, що вріжуть їм язика врешити" [7, с. 218]; "... я б не хотіла в'язати собі руки більш, ніж вони вже зв'язані ..." [7, с. 278]; "Коли б хто зо мною так поведився, як я з Вами, то, певне б, я махнула на нього рукою і засудила на "цивільну смерть"" [9, с. 177]. Зазвичай, у таких конструкціях фіксуємо особові та зворотній займенники (особові займенники надають фраземам суб'єктивної оцінки).

Іноді експресивність таких ФО досягається завдяки лексемам, що належать до їхнього складу: "... та так уже на серці накипіло, що невидержка!" [8, с. 376] (хвилювати, непокоїти, тривожити – [6, с. 526]); "... а інші, то й у калюжу сідають, бо так мусять" [8, с. 374] (потрапляти у дуже незручне, смішне становище – [6, с. 808]); "... надто прикро не мати довго звісток ... з того краю, де всі ... "під богом ходять"" [8, с. 326] (не знати, що трапиться з ким-небудь у житті – [6, с. 931]). Усі виділені лексеми, що входять до складу фразем, наділені експресивністю більшою чи меншою мірою.

Варто зазначити, що часто ФО набувають експресивності саме в контексті: "Шкода Льоні, хоч хвороба і пуста, але стягнеться на нитку..." [8, с. 17] (дуже схуднути – [6, с. 869]); "... позбавити людину її професії чи навіть призвання – се значить вибити з колії ..." [8, с. 26] (порушувати узвичаєний хід, спосіб життя – [6, с. 195]).

Серед фразеологізмів такої моделі трапляються трансформовані конструкції (іноді okazіональні), які не лише експресивно увиразнюють епістолярний текст, але й змушують адресата замислитися над інформацією, яка надійшла, оцінити явища, події, додаючи свою оцінку до оцінки адресанта (Лесі Українки): "В Палермо ... люди ... гречні, спитати їх дорогу, то ще й проведуть до самісінького пункту ... не чіпляються, не лізуть в очі" [8, с. 359]. ФО лізти в очі є загальноновживаною і означає "набридати комусь" [6, с. 439]. Леся Українка використовує форму в очі б'є, яка в контексті набуває іншого відтінку: "Видно якийсь глибокий занепад економічний, він просто в очі б'є" [9, с. 271], тобто "прозорий, очевидний" (у першому прикладі – явно виражений негативний відтінок, в

іншому – засіб увиразнення, акцентування уваги на відповідній проблемі, що дуже важливо для епістолярію, оскільки адресат знаходиться на відстані). Заміна відомого фразеологізму *ніде курці кльонуті* на інший з подібною семантикою зумовлює його експресивне звучання: "... вона на Вас дуже гнівається, бо Ви "зигнорували" її, будиши в Києві і не зайшовши до неї "в хату плюнути"" [9, с. 137] (важливу роль виконує лексема *плюнути*, оскільки має чітко виражене негативне забарвлення). Фіксуємо переосмислення у використанні ФО *крутитися як білка в колесі* – бути постійно заклопотаним [6, с. 403]. Лесі Українка уникає дієслова, таким чином трансформуючи вербальну фразу в субстантивну: "... ніколи ще не була я так страшенно і так безрезультатно занята, як тепер, - се чисте існування білки в колесі" [9, с. 177]. Це зумовлює появу нових експресивних відтінків та надає інформації певної загадковості (адресант сам повинен додумати, про що хотів говорити автор листа).

Менш поширеними є структурні моделі з порівняннями, де основну граматичну роль виконує дієслово, а основне експресивне та оцінне навантаження виконує порівняння: "*Наслухавшись таких милих розмов від людей, що зуть себе патріотами та українофілами, боїшся як вогню, коли б хто тебе не назвав сими іменнями ...*" [7, с. 219]; "... *зате відколи звикли, то вже все й пішло як по маслу*" [9, с. 194]; "... *не спав цілу ніч і вдень був мов з хреста знятий*" [8, с. 182]. Метафоризуючись, фрази цього структурного типу можуть набувати додаткових емоційних відтінків (не лише позитивних): "*А то правда твоя, що Квіточку слід би "взяти в руки", страх воно бідне тепер*" [8, с. 328]; "... *раз річ уже написана, яось про неї не думається, щоб її до ума довести та послати межі люди ...*" [9, с. 122]; "... *нерви уляглися, я їх в руки забрала ...*" [9, с. 115]; а іноді й негативних: "... *та ще боюсь, що "1001 ніч "ніде по людях"*" [9, с. 128].

З погляду експресивності та оцінності важливою є структурна модель вербальних ФО на кшталт: **дієслово + порівняльно-уподібнювальний прислівник**. Такі фрази не лише дають оцінку явищам, предметам, але й слугують засобом

характеристики людей, вчинків тощо: "... цензурні капризи вилізуть боком ..." [8, с. 243]; "... коли "сяде маком" дома на сюзиму, то "стратить віру в себе ..." [9, с. 112]; "... а він просто так, від дикості, вовком поглядає, тільки як заставався зо мною сам, то міг по-людськи говорити" [8, с. 169]. Подібну функцію виконують вербальні ФО, де допоміжним компонентом виступає прислівник або іменник та прислівник: "Мені так душно від сеї атмосфери страху, зміни настроїв, сторонніх інтриг ..., що я вже мушу вирватися з того якнайскоріше і йду напролом" [9, с. 76]; "...таки не мав часу вгору глянути ..." [9, с. 121]; "... прийдеється "просити помочі згори"" [8, с. 242].

Слід звернути увагу на те, що серед вербальних фразеологізмів часто фіксуємо іншомовні одиниці, які слугують засобом експресивізації епістолярного тексту. Використання різних мов (французької, німецької, російської тощо) дає можливість створити своєрідний епістолярний мікросвіт письменниці та надати епістолярній інформації загадковості, цікавості. Російськомовні ФО іноді перегукуються з українськими й у відповідному українському контексті набувають нових емоційних відтінків: "... опять выбили меня из колеи, опять я вышла из берегов ..." [8, с. 238] "...мені здався ультиматумом той Ваш "жарт" у листі до Шури, через який і "сыр-бор загорелся "" [9, с. 193]; "... буду "держать ухо востро", аж поки не виїду" [7, с. 311]; "... можже, ми з Вами ще й у Львові побачимось – "чем черт не шутит!"" [9, с. 200]. Саме по собі поєднання декількох мов в одному реченні має певний експресивний вплив на адресата, але якщо це поєднання на рівні використання фразеологізмів, то ефект посилюється і справляє відповідне враження на того, хто читає епістолярну інформацію. Епістолярій Лесі Українки містить значну кількість французьких, латинських, грецьких, англійських, німецьких фразеологізмів. Використання таких одиниць не лише свідчить про багату мовну культуру автора листів, але й допомагає експресивно увиразнити епістолярне спілкування, допомагає адресатові оцінити явища, події, людей, порівняти свою оцінку та оцінку автора листів: "Коли б тільки се вже було остатнє митарство в сьому роді, - на інші я згоджусь, але хірургічних

*вже справді доволі "я маю їх по вуха" (фр.) [8, с. 124]; "Справді я б рада прибути в Галичину не тільки "на крилах пісень", але моє прибуття ще "залежить від богів" (грецьк.) [7, с. 210]; "Відбилась від теми; "повернемось до наших баранів" (фр.) [7, с. 74]; "... позавчора сі "милі, інтересні люди" "підклали мені велику свиню" (фр.) [7, с. 399]; "... ми мусили таки *volen nolens* (хочеш не хочеш – лат.) їхати в Ялту ..." [9, с. 203]. Іншомовні фразеологізми привертають увагу адресата та експресивно увиразнюють текст листа.*

Отже, дієслівні ФО різняться граматично та семантично. Найчастіше граматична форма суттєво не впливає на експресивне навантаження епістолярію, хоча наповнення фрази (прийменники, займенники, прикметники) може посилювати відповідний ефект. Оцінність навпаки тісно пов'язана з граматичним показником. Сміслові навантаження у дієслівних фраземах виконують, відповідно, дієслова, хоча різноманітних оцінних та експресивних відтінків надають допоміжні елементи (порівняльні конструкції, експресивно виразні лексеми, використання інших мов тощо). Перспективним є дослідження й інших розрядів фразеологічних одиниць в епістолярних текстах Лесі Українки, що дасть можливість детальніше проаналізувати одиниці різних рівнів, представлених у листах письменниці.

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології / М.Ф. Алефіренко. – Х. : Вища школа, 1987. – 135с. **2.** Ганжа С. Я. Фразеологічні одиниці в епістолярних текстах українських письменників-класиків ХІХ – поч. ХХ ст. : автореф. на здобуття наукового ступеня канд. філ. наук. / С.Я. Ганжа – Дніпропетровськ, 1995. – 20 с. **3.** Говердовский В.И. Опыт функционально-типологического описания коннотации : дис. ... кан.фил. н. : 10.02.01 / В.И. Говердовский – М., 1977. – 178 с. **4.** Лингвистический энциклопедический словарь / [Гл. ред. В.Н. Яреца]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с. **5.** Телия В.М. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.М. Телия. – М. : Наука, 1986. – 344 с. **6.** Фразеологічний словник української мови / [Укл. В.М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.